

DE V.M. WESTERKERK TE ROTTERDAM ALS KERKHISTORISCH GEDENKTEKEN

DOOR DR A. G. PLOEG

INLEIDING

ONDER de vele kerkgebouwen, die Rotterdam in Mei 1940 op één enkele dag aan de vlammen ten prooi zag vallen, nam de Westerkerk aan de Kruiskade zeker geen vooraanstaande plaats in. Uit- noch inwendig had het gebouw iets, dat het architectonisch geschoolde oog kon bekoren, en evenmin kon het den niet ter zake kundige boeien, zodat het den niet-Rotterdammer waarschijnlijk nauwelijks ooit zal zijn opgevallen. Uren van artistiek genot, waarvoor de St. Laurenskerk en de Zuiderkerk ook bij overigens niet kerkelijk georiënteerde Rotterdammers bekend zullen blijven, zullen muzikale fijnproevers in de Westerkerk wel niet hebben beleefd. In het kerkelijk leven wordt weliswaar niet met wereldse maatstaven gemeten en zonder twijfel zal ook de Westerkerk in het religieus beleven van wellicht velen of ook maar een enkeling wel een rol van doorslaggevende betekenis hebben gespeeld; als zodanig heeft zij dan aan haar doel beantwoord. Maar tot bredere kring sprekende manifestaties van hoger oplaiend geestelijk leven, als waarvoor b.v. de Zuiderkerk door het baanbrekende werk van wijlen Dr. H. T. Oberman op het terrein der jeugddiensten in de herinnering zal blijven, zullen aan de Westerkerk nimmer verbonden zijn geweest. Wel vervulde zij voor Hervormd Rotterdam nog een bijzondere functie door een later aanvangs-uur van de morgengodsdienstoefening en bovendien door vroegpreken in de zomermaanden, waarmede zij gelegenheid verschaftte tot kerkgang aan wie daar anders om welke reden dan ook van verstoken zou moeten blijven of zich moeilijk in het normale kerkelijke gareel kon voegen.

Wie de bouwgeschiedenis van de Westerkerk nagaat wordt onwillekeurig getroffen door een zekere harmonie tussen enerzijds de toen verrichte arbeid, opgedane ervaringen en te overwinnen moeilijkheden en anderzijds het resultaat van dit alles, dat wij zichtbaar in het gebouw van deze kerk voor

onze ogen hebben gehad. Vaak schijnt men van mening, dat in vroeger tijd hele kerkgebouwen met inhoud en al tot stand plachten te komen dank zij royale schenkingen van soms maar één enkel belangstellend gemeentelid. Inderdaad was dit geen uitzondering en kent ook Rotterdam daarvan voorbeelden. Doch niet alzo de Westerkerk, de eerste kerk, die de Rotterdamse Hervormde gemeente te bouwen had na de in 1682 ingewijde Oosterkerk, afgezien dan van de in 1849 gereedgekomen Zuiderkerk, die een voordien op dezelfde plaats staande kerk van gelijke naam moest vervangen. De totstandkoming van de Westerkerk is slechts mogelijk geweest dank zij een vasthoudendheid en toewijding, welke bewondering eisen en die een waardiger monument dan het ten slotte verrezen gebouw hadden verdiend. Doch er is meer, waarvoor aan het voorgeslacht, dat zich voor de bouw van de Westerkerk inspande, een eresaluut behoort te worden toegebracht en die het haast tot een plicht maakt hun arbeid aan de vergetelheid te ontrukken, nu het product daarvan voorgoed is verdwenen. Menigeen heeft van het kerkelijk leven uit de tijd, waaruit de Westerkerk dateert, een haast idyllische voorstelling van rust en vrede in tegenstelling tot het heden. Maar ook in die tijd bestonden er te Rotterdam reeds bloeiende Gereformeerde (afgescheiden) kerken van ook toen reeds onderscheidene schakering, welke licht bekoring konden uitoefenen op de rechtzinnige gelovigen binnen de Hervormde gemeente, waar ook te Rotterdam het modernisme zijn intrede had gedaan. Omstreeks die tijd begint ook de grote stadsuitbreiding, die brede volksmassa's verwijdert van de reeds bestaande kerken en hun de weg daarheen licht zou kunnen doen vergeten. Zijn beide gevaren niet reeds – zij het dan ook op de sterk verkleinde schaal, waarin de toekomst zich steeds aan het heden voordoet – *de* kerkelijke problemen, waarvoor men zich later tot in onze dagen toe zou zien gesteld: naar binnen kerkelijke verdeeldheid en richtingsstrijd en naar buiten ontkerkelijking? Men heeft, zoals hieronder nader zal mogen blijken, naar wij kunnen aannemen die problemen tijdig onderkend en voor die tijd forse maatregelen willen nemen, hetgeen toch wel waard is te worden vastgelegd.

Ten slotte is de bouwgeschiedenis van de Westerkerk ook nog interessant, omdat de voltooiing van de kerk is gepaard gegaan met een merkwaardige financiële transactie, die nog steeds niet volledig is afgewikkeld en haar naam nog periodiek onder de aandacht brengt niet slechts van de naaste belanghebbenden, doch ook van het grote publiek. Het is deze transactie, welke ik elders volledig heb beschreven¹⁾, die voor mij de naaste aanleiding vormde mij met de bouwgeschiedenis bezig te houden, waarbij deze mij dan bleek om de boven aangeduide redenen in wijdere kring belangstelling te verdienen. Ik ben den heer Mr. H. C. Hazewinkel dankbaar voor de in zijn kwaliteit van gemeente-archivaris verleende medewerking bij de raadpleging der bronnen voor mijn onderzoek en voor de door hem als redacteur van het Rotterdams Jaarboekje beschikbaar gestelde ruimte voor dit artikel.

De bronnen worden vnl. gevonden in het kerkelijk archief, goed geordend en veilig beheerd door het gemeente-archief van Rotterdam. Een beschrijving met toelichting gaf de toenmalige adjunct-gemeente-archivaris Mejuffrouw Dr. H. C. H. Moquette, dochter van een der Nederduitse Hervormde predikanten van Rotterdam²⁾. Zij verklaart daarin tevens hoe taak en bevoegdheden van het vroegere college van Kerkmeesters op het tegenwoordige college van Gecommitteerden tot de Zaken der Nederduitse Hervormde Gemeente zijn overgegaan tijdens het bewind van de Bataafse Republiek als uitvloeisel o.m. van de toen doorgevoerde scheiding van kerk en staat. Gecommitteerden van Rotterdam, ook wel – vooral vroeger – Gemeentecommissie genoemd, zijn het best vergelijkbaar met Kerkvoogden elders, schoon belangrijke principiële verschillen zijn aan te wijzen, b.v. nopens de wijze van benoeming.

De belangrijkste informatiebron voor ons doel vormt het notulenboek van de „sub-commissie uit Gecommitteerden tot tenuitvoerlegging van het plan tot verbetering van gemeentetoestanden”, van welk plan de stichting van een nieuwe kerk

1) Een Rotterdamse kerkelijke tontinelening uit 1869 (De Verzekeringsoede 1944, blz. 37 en 42).

2) Dr. H. C. H. Moquette: Het Archief van Kerkmeesters en Gecommitteerden tot de Zaken der Nederduitse Hervormde Gemeente Rotterdam.

een onderdeel uitmaakte. Het was opgesteld en ingediend door een daartoe ingestelde commissie onder leiding van Ds. W. Th. van Griethuysen, behandeld in een kerkeradsvergadering van 11 November 1863 en leidde tot een kerkeradsbesluit van 27 Januari 1864, in hoofdzaak blijkbaar overeenkomstig het plan. De bovenbedoelde sub-commissie was echter door Gecommitteerden eerst benoemd in haar vergadering van 3 Februari 1866. In de tussenliggende jaren heeft men echter geenszins stilgezeten, doch zich geconcentreerd op bijeenbrenging van de noodige geldmiddelen, zonder welke aanwezigheid Gecommitteerden niet aan het verbeteringsplan meenden te mogen medewerken.

De bouwgeschiedenis van de Westerkerk kan nu worden verdeeld in drie hierna kort te beschrijven perioden, achtereenvolgens betrekking hebben op de financiële voorbereiding, de bouwkundige voorbereiding en de eigenlijke bouw, terwijl er dan voorts nog reden is bij de financiële nawerking stil te staan.

FINANCIËLE VOORBEREIDING (TOT JANUARI 1866)

Het oudste stuk, dat hierbij onze aandacht vraagt, is het „Rapport en plan tot verbetering van de Gemeentetoestand”, hierboven reeds aangehaald. Dat Gecommitteerden eerst het daarmede gemoeid zijnde geld op tafel wilden zien liggen was waarlijk niet zo onbegrijpelijk, te meer als men bedenkt dat de bouw van de monumentale Zuiderkerk betrekkelijk kort te voren ook aanzienlijke lasten had medegebracht. De commissie acht uitbreiding van het aantal predikantsplaatsen van 13 tot 15, inrichting van 4 lokalen voor catechetisch onderwijs, aanstelling van godsdienstonderwijzers en stichting van een nieuw kerkgebouw in de stadsuitbreiding westen Coolsingel noodzakelijk. Het zijn deze desiderata, die de overtuiging wettigen, dat de commissie het gevaar van afbrokkeling door hetzij overgang naar andere kerkformaties hetzij vervreemding van het kerkelijk contact ter dege heeft ingezien en daartegen de kerk in het geweer wilde roepen, ook al noemt zij een en ander dan niet met zoveel woorden. Zij dringt in haar rapport aan op bijeenbrenging van een som

van niet minder dan f 202.000,—, waarvan f 137.000,— benodigd voor de nieuwe predikantsplaatsen en f 65.000,— voor de te bouwen kerk.

Uit de lange tijd, die voor de financiële voorbereiding nodig was, blijkt wel, dat de gemeentenaren niet zo heel enthousiast op het plan hebben gereageerd. Waaraan dit is toe te schrijven zal niet gemakkelijk meer zijn na te gaan. Wellicht heeft men de commissie, die in haar toelichting wel vrij karig was, niet kunnen volgen.

Maar zeker zal men ook de algemene omstandigheden van die jaren niet mogen vergeten. De Rotterdammers, hoewel juist in die tijd blijk gevend van grote activiteit, waren toch nog niet aan de geweldige opbloei van hun handel toe. Vooral tegenover het aangaan van leningen en het maken van schulden stond men nog zeer huiverig, heel wat meer dan het nageslacht, dat aan miljoenen-transacties van deze aard soms al te zeer is gewend geraakt. Als illustratie van de toen gangbare opvatting zij er op gewezen, dat de burgerlijke gemeente Rotterdam naar eigen gevoelen gebukt ging onder een schuldenlast van reeds(!) een millioen, dientengevolge meermalen aarzelde zich in veelbelovende doch geld kostende ondernemingen te begeven. Zij ging er op grond van zulke overwegingen zelfs toe over reeds in haar bezit zijnde landerijen onder Kralingen weder van de hand te doen, hetgeen zij later natuurlijk zeer heeft moeten betreuren¹⁾.

Als weerslag op de stemming onder de gemeenteleden zijn in het archief verschillende stukken aanwezig, waarin hun dringend hun plichten in deze voor ogen worden gehouden. Allereerst een boekje van September 1864, tevens bevattende een afbeelding van de nieuw te bouwen kerk, welke intussen al een heel weinig verheffende indruk maakt en ons weinig imponeren kan. Uit een bijgevoegd intekenbiljet blijkt, dat men hoopt op hetzij giften (men pleegt deze wijds als „don gratuit” aan te duiden), te storten in 1 of 2 termijnen, hetzij renteloze voorschotten, te storten in 1 of 3 termijnen, deze

1) Zie hiervoor o.a.: H. A. van IJsselstein: De Haven van Rotterdam (Rotterdam in den loop der Eeuwen, 4e gedeelte 3e stuk); een beeld geeft ook het artikel: De economische ontwikkeling van Rotterdam in 100 jaren, opgenomen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 31 December 1943.

laatste verschijnende 1 Juli 1865, 1 Januari en 1 Juli 1866
De toelichtende tekst draagt de ondertekening van algemene
kerkeraad en Gecommitteerden tezamen.

Een volgende circulaire, thans alleen door Gecommitteerden ondertekend en gedateerd Augustus 1866, leert dat men nog niet veel verder is gekomen. Men kan nu echter concrete mededelingen doen. Er zullen collectes worden gehouden in de kerken en langs de huizen. Voorts heeft men van de gelegenheid gebruik gemaakt een gunstig gelegen complex aan te kopen, n.l. de uitspanning „Willem Tell” aan de Kruiskade, waartoe een tot kerk te verbouwen komediezaal behoort, terwijl een gedeelte van de grond te bestemmen ware tot bouw van een diaconieschool. Dientengevolge is bezuiniging op het aanvankelijke plan mogelijk geworden, hetgeen ook wel noodzakelijk was, daar anders twijfel aan de mogelijkheid van verwezenlijking had moeten worden gevreesd. Men kan zijn verlangens nu terugbrengen tot een bedrag van nog f 140.000,- en wil dit lenen tegen een rentevoet van 3 %. Een hogere rentevoet acht men onmogelijk ten einde de aflossing, welke men op ten minste f 1500,- 's jaars wenst te stellen, niet in gevaar te brengen.

Ook dit aanbod is, zakelijk in het raam van de tijd bezien, nog weinig aantrekkelijk. Wat de intrest betreft valt een vergelijking met N.W.S., welker rendement zich in opwaartse richting beweegt en reeds 4 % nadert, nadelig uit, terwijl f 1500,- aflossing 's jaars de te sluiten lening toch ook tot de uitzonderlijk langlopende, immers gedurende wellicht 93 jaar, stempelt. Het is dus niet verwonderlijk, dat nog eens een circulaire wordt aangetroffen, nu weer van een commissie uit Kerkeraad en Gecommitteerden uitgaande, waarin opnieuw een beroep op de gemeente wordt gedaan. Blijkens die circulaire zijn de tot dusverre ondernomen pogingen niet volledig geslaagd en is in totaal nog slechts f 80.000,- aanwezig.

Dit laatste beroep heeft dan toch zijn uitwerking niet gemist. Januari 1866 reeds is blijkens een weder door dezelfde commissie ondertekende circulaire het gevraagde bedrag bijeen. De verdere uitvoering van het plan kan dan metterdaad worden aangevat. Zoals reeds gezegd benoemen Ge-

committeerden reeds in haar vergadering van 3 Februari 1866 daartoe een sub-commissie en deze houdt dan al 5 dagen later haar eerste bijeenkomst. Daarmede is dus het stadium der financiële voorbereiding ten einde en kan worden begonnen aan o.m. de bouwkundige voorbereiding der nieuwe kerk, welke het voornaamste deel van de taak der commissie zal worden.

BOUWKUNDIGE VOORBEREIDING (FEBRUARI 1866 TOT DECEMBER 1867)

Ook in deze bijna 2 jaar is veel geduld nodig bij degenen, die nu hun schouders onder de uitvoering van het plan hebben te zetten. Hindernissen moeten worden genomen om het doel te kunnen bereiken. Het is in hoofdaak de reeds bij den lezer geïntroduceerde sub-commissie, van wier activiteit wij in deze periode vernemen en aan wier notulenboek wij een en ander ontleen.

Reeds terstond in haar eerste vergadering komt men tot de zaak zelf. Er wordt geconfereerd met den architect Metseelaar, die een uitgebreider verbouwingsplan wil maken, en in de volgende vergadering, 8 Maart 1866, komt dit ook reeds ter tafel. Practische vragen als de eventuele noodzaak van verlichting, samenhangend met de bedoeling al dan niet ook avonddiensten te zullen houden, de verkieselijkheid van preekstoel of platform voor den voorganger, de wenselijkheid van galerijen, komen naar voren. In volgende vergaderingen worden nog meer van dergelijke vragen aan de orde gesteld, worden in het plan nog wijzigingen aangebracht en wordt besloten het bijeengebrachte bedrag voorlopig in staatsschuld te beleggen.

Dan komt echter 31 Mei 1866 de eerste kink in de kabel: men moet melding maken van de wens der gemengde commissie (d. i. de commissie-Van Griethuysen uit Kerkeraad en Gecommitteerden), dat de nieuwe kerk 1400 plaatsen zal bevatten, doch dit blijkt slechts mogelijk als een geheel nieuw gebouw gesticht wordt. Uit een later stuk blijkt, dat in deze ook een rol heeft gespeeld de mening van de kerkeraad, dat de waardigheid van de Rotterdamse gemeente een grootsere plaats van samenkomst dan een verbouwde komediezaal eist.

Een nieuw gebouw zal echter aanzienlijk duurder komen dan de met het verbouwingsproject gemoeide som; men meent zelfs dat het verschil met f 50.000,— te laag zal zijn getaxeerd en dat een geheel nieuw gebouw zeker f 75.000,— zal kosten.

In een volgende vergadering wordt dan ook besloten aan Gecommitteerden te berichten, dat de bouw van een nieuwe kerk te duur zal komen. Desnoods wil men de torens achterwege laten of anders moet men het oude plan wel aanhouden, doch de reeds aanwezige fondsen eerst voldoende doen oprenten alvorens met de uitvoering een aanvang te maken. De kerkeraad heeft echter aan het tot uiting gebrachte denkbeeld zijn hart verpand en is optimistisch voor wat de verkrijging van de meerdere benodigde gelden aangaat. Er ontstaat nog wat heen en weer gepraat tussen de verschillende instanties. Gecommitteerden zijn het met het nieuwe plan niet eens, willen het schouwburggebouw aanhouden voor bijbellezingen en armenkerk en het overige terrein verkopen, doch regenten van de diaconiescholen blijken er geen interesse voor te hebben. Echter wil men toch nog even doorgaan en eens een aanbesteding houden, welke op 1 October 1866 plaats vindt. Het resultaat bestaat uit 18 inschrijvingen tot bedragen, variërend van f 99.999,99 tot f 139.800,—, zodat de laagste inschrijving nog aanmerkelijk de aanvankelijke raming overtreft, terwijl men den laagsten inschrijver bovendien het werk niet eens zou durven gunnen. Daar men echter toch in elk geval nog een f 30.000,— à f 40.000,— zal moeten vinden, wordt de gunning voorlopig enkele weken aangehouden. De gemengde commissie is er voor toch in deze richting door te werken, doch nieuwe klippen rijzen nog op in de vorm van bezwaren van de zijde der bouwinspectie.

Nu komt het denkbeeld naar voren om een prijsvraag voor een nieuw bouwplan uit te schrijven en daarin een uiterste bouwsom van f 70.000,— als conditie te vermelden, welke som men dan later besluit dat desnoods met maximum f 5000,— zal mogen worden overschreden. Enkele maanden later, 1 April 1867, zijn niet minder dan 30 ontwerpen ingezonden, welke in het Academiegebouw worden uitgelegd. Een vergadering met de jury op 5 Augustus 1867 komt tot de conclusie, dat de inzendingen weliswaar verdienste hebben,

doch dat geen van alle geheel aan de bedoelingen beantwoordt. Besloten wordt te trachten inzending no. 2, dragende als motto „Le Christ a posé le premier pierre”, aan te kopen, hoewel het project niet geheel is afgewerkt en de becijferde bouwsom van f 75.000,— niet goed is te controleren. Inzender blijkt te zijn de heer Jurriaanse, die een vergoeding van f 800,— vraagt en daarvan zelfs wil afzien als hem het toezicht bij de bouw wordt opgedragen, hetgeen volgens zijn mededeling niet onverenigbaar is met zijn functie van spoorwegambtenaar. Men treedt in dit voorstel en volgende vergaderingen worden bijgewoond door den heer Jurriaanse, die, nadat de eigenlijke bouw een aanvang heeft genomen, maandelijks rapport uitbrengt over de stand der werkzaamheden. Vóórdien worden nog diverse wijzigingen in het plan aangebracht, die echter – gelijk zulks gewoonlijk het geval is – de uitvoering duurder zullen maken dan de aanvankelijk geraamde som. De kerkeraad, te wier kennisneming tervisielegging heeft plaats gehad, hecht zijn goedkeuring aan het project. Burgemeester en Wethouders betuigen in officieuze vorm eveneens hun instemming en op 28 December 1867 kan tot aanbesteding worden overgegaan.

Thans komen 15 biljetten uit de bus en lopen de aannemingssommen uiteen van f 74.697,— tot f 94.505,— onder voorbehoud dat de levering van de benodigde zandsteen vanwege Gecommitteerden geschieden zal. De laagste inschrijver, die nog niets van betekenis gepresteerd heeft, acht men niet in aanmerking te komen voor gunning van dit belangrijke werk. Met no. 2, den heer G. Key, die eveneens de H.B.S. (klaarblijkelijk dus het inmiddels reeds verdwenen gebouw aan de Kortenaerstraat) gebouwd heeft en die voor f 76.150,— heeft ingeschreven, durft men wel in zee te gaan. De heer Key blijkt nog bereid zijn aannemingssom af te ronden op f 76.000,— en aanvaardt de opdracht. Reeds 14 dagen later is hij gereed met afbraak van de te verwijderen opstallen. De eigenlijke bouw kan dus een aanvang nemen.

BOUW

(JANUARI 1868 TOT JUNI 1870)

Het op de afbraak van de overbodige bouwsels volgende
182

heiwerk geeft al direct enige strubbelingen. De eerstesteenlegging op 12 Juni 1868 geschiedt met vooropgezette bedoeling met enige plechtigheid: er worden 6 „eerste” stenen ingemetseld, waarvan 3 door zoons van Gecommitteerden en 3 door zoons van leden der gemengde commissie. Opening en sluiting geschieden door Ds. van Griethuysen en Ds. de Graaf, terwijl de burgemeester het woord voert.

Men heeft hoop, dat door de aan de eerstesteenlegging bijgezette luister de belangstelling der gemeente opnieuw zal worden geactiveerd en zij nog eens voor de Westerkerk in de zak zal tasten, want het financiële probleem blijft voorlopig nog als een dreigende schaduw achter alles zichtbaar. Zoals nader zal blijken hebben zich met de oplossing van dit probleem ook andere gemoederen bezig te houden. De sub-commissie beperkt er zich in hoofdzaak toe te streven om binnen de gemaakte ramingen te blijven, al lukt dit haar dan ook niet steeds. Deels zal men dit ongetwijfeld moeten toeschrijven aan de naar ervaring bij elk bouwwerk vrijwel gebruikelijke en dus blijkbaar nu eenmaal niet te vermijden tegenvallers, deels ook aan tijdens de werkzaamheden te berde gebrachte en niet te weerspreken wenselijkheden. Doch de financiële consequenties blijven de sub-commissie bij de overweging van al deze dingen steeds duidelijk voor ogen staan.

Rechtstreeks daarmee in verband beschouwd worden allerlei kwesties, die met het practisch gebruik van het kerkgebouw samenhangen, b.v. aangaande verlichting, verwarming, betimmering, orgel. Andere zijn ook van meer bouwkundige aard als de aanbrengring van tochtportalen, de afscheiding van het aanvankelijk nog door sloten omgeven terrein, de toepassing van gebrand glas. Voor dit laatste brengt men nog een bezoek aan de R.K. Boschjeskerk, terwijl men de meerdere kosten van de vensters niet verzuimt af te wegen tegen de besparing op gordijnen. Een principiëel debatje ontspint zich nog alvorens wordt besloten, dat de kerk van een bliksemafleider zal worden voorzien.

Er zijn voorts besprekingen en briefwisseling nodig met wereldlijke en kerkelijke instanties.

Met de burgerlijke gemeente wordt onderhandeld over de plaatsing voor haar rekening van een torenuurwerk, waarover

men het ook eens wordt, zij het ook al weer niet zonder enig meningsverschil omtrent de noodzakelijk geachte diameter van de wijzerplaten. Voorts tracht men de sloot rond het terrein door de gemeente in eigendom te doen overnemen en overwulven, doch tot dit laatste blijkt zij niet bereid, zodat er aanvankelijk bruggen over geslagen zijn geweest.

Met kerkelijke autoriteiten wordt herhaaldelijk van gedachten gewisseld over de onderdelen van het in uitvoering zijnde plan buiten de eigenlijke kerkbouw, b.v. nopens de bestemming van schouwburgzaal en overblijvende grond. De schouwburgzaal, die men oorspronkelijk na loslating van het verbouwingsproject nog voor bijbellezingen, armenkerk of catechisatiegelegenheid had willen bestemmen, blijkt wegens bouwvalligheid toch niet te handhaven, zodat uiteindelijk tot afbraak moet worden besloten. De voor schoolbouw bestemde grond raakt ook al niet vlot van de hand; de kerk kan al haast worden ingewijd als regenten der diaconiescholen na veel besprekingen op de aanbieding ingaan. Een punt van geheel andere aard is de namens predikanten geuite wens de kerk te meubileren zonder middenpad recht tegenover de kansel en met stoelen in het ruim in plaats van banken. Een voor die dagen blijkbaar principiële zwenking vormt de wijze van honorering van den koster. Men wil dezen funtionaris de aansprakelijkheid voor onderhoud, ordebewaring en personeel opdragen, doch hem slechts een gedeelte van het plaatsengeld laten en daarboven een vast salaris toekennen. Ook hier weer geldzorgen: aanvankelijk wordt de bezoldiging op een te laag peil ingesteld zodat b.v. de koster van de Oosterkerk niet op de functie reflecteren wil.

Bij al deze zorgen is ook nog discontinuïteit in het toezicht op de bouw noodzakelijk geweest. De heer Jurriaanse wordt namelijk inmiddels benoemd tot chef van de waterstaat in Suriname en moet derwaarts vertrekken. Zijn taak wordt met ingang van 1 Februari 1870 door den heer Van Waning overgenomen.

Ten slotte is men er echter toch in geslaagd alle moeilijkheden te boven te komen en alle vraagstukken bij de bouw tot oplossing te brengen. Op 12 Juni 1870, 1e Pinksterdag en juist 2 jaar na de eerstesteenlegging, kan de kerk worden

34. De vroegere Westerkerk.

ingewijd met een predikatie van Ds. van Griethuysen, die zich voor het verbeteringsplan zoveel moeite gedurende vele jaren heeft getroost en zeker wel als de motor van alle gevoerde actie mag worden beschouwd. Dat de gereedkoming van de Westerkerk een evenement is voor de gemeente, die in bijkans 2 eeuwen geen uitbreiding van haar vergadergelegenheid had nodig gehad, en dat er deswege grote tevredenheid heerst, is volkomen begrijpelijk. Wij mogen dan in onze dagen, gewend als wij zijn aan monumentale en stijlvolle gebouwen, al heel weinig onder den indruk van de Westerkerk als gebouw zijn geweest, kennisneming van de overwonnen moeilijkheden zal ons oordeel zeker milder moeten stemmen.

Bovendien moet men ook hier het verband met de tijd niet loslaten. Eerstens was er weinig vergelijkingsmateriaal op het terrein van Protestantse kerkbouw, afgezien van de zeer onbelangrijke afgescheiden kerkjes aan de stadsrand in vergelijking waarmede de royaal opgezette Westerkerk zeker een goed figuur heeft gemaakt. De hierbij afgedrukte foto uit 1870 doet voorts wel zien, dat aan de toen nog landelijke en door sloten begrensde Kruiskade de nieuw gebouwde Westerkerk meer kon imponeren dan het sober en somber aandoende gebouw in de drukke en te smalle winkelstraat zoals wij het gekend hebben.

Intussen kwamen er toch al spoedig klachten binnen, die tot maatregelen noopten en die zeker voor een deel wel op een te ver doorgevoerde zuinigheid bij de bouw zijn terug te voeren. Het notulenboek, dat kort na de inwijding wordt afgesloten, gewaagt nog van klachten over te nauwe toegangshekken, te weinig „dracht” van het klokgelui, te hoog hangende gaskroon, uitlopende galerijtrappen. Ook de aanschaffing van het orgel eist nog besprekingen, waarbij de te besteden prijs een hoofdrol speelt.

Het is echter niet de bedoeling van dit opstel bij de verdere geschiedenis van de Westerkerk stil te staan. Haar inwijding sluit een periode van activiteit ter verbetering van de godsdienstige toestand af, welke alleszins de aandacht waard mag worden geacht. Blijkens een aantekening in de notulen van 6 Juli 1870 wordt de gemengde commissie door de kerkeraad ontbonden, waarmede tevens de bouwgeschiedenis

van de Westerkerk mag worden geacht een einde te nemen.

De weergave van deze geschiedenis zou echter geenszins compleet zijn indien niet nog werd stilgestaan bij de wijze, waarop men er ten slotte in geslaagd is de meerdere geldmiddelen, benodigd geworden door terzijdestelling van het aanvankelijke verbouwingsplan, bijeen te brengen. Want dat de financiële zorgen als een zilveren draad door de gehele bouwgeschiedenis te volgen zijn, het blijkt niet alleen uit de bovenaangeduide punten, maar ook uit de optellingen, welke men telkens in de notulen aantreft en die een beeld moeten geven van hoe men er geldelijk nu eigenlijk voor staat. Op het eerste gezicht lijken zij weinig op elkaar, zodat zij onderling slecht vergelijkbaar zijn. Maar alle stemmen toch in zoverre overeen, dat er een flink gat blijkt te zijn en dat men geen mogelijkheid ziet het te dichten.

In de vergadering der sub-commissie op 9 December 1868 oppert de voorzitter het denkbeeld ter overbrugging van het tekort een tontine uit te schrijven, doch dit vindt geen instemming en wordt voorlopig ter zijde gesteld. De gemengde commissie onder leiding van Ds. W. Th. van Griethuysen brengt echter weinig maanden later hetzelfde denkbeeld voor het voetlicht in meer officiële vorm in een nog aanwezig gedrukt rapport, gedateerd April 1869, doch ook dan vindt het nog weinig bijval.

Voor den minder in de geschiedenis van geld- en verzekeringswezen ingewijden lezer worde vermeld, dat bij een tontine in haar eenvoudigste vorm, een vinding van den Italiaan Tonti uit het midden der 17e eeuw, een aantal geldgevers een kapitaal bijeenbrengen en aan een geldnemer overdragen onder de voorwaarde, dat deze de over dit kapitaal naar een bepaalde rentevoet te berekenen interest volledig zal blijven uitbetalen tot het overlijden van den langstlevenden geldgever, waarna het kapitaal aan hem, geldnemer, zal verblijven. De uit te keren rente wordt onder de telkens nog in leven zijnde geldgevers verdeeld naar reden van ieders aandeel en zo kan de transactie hen licht bekoren door de voorspiegeling van het formidabele rendement op hun aandeel indien zij maar het fortuin hebben tot de langstlevenden te behoren. Voor den geldnemer is de aantrekkelijkheid, dat nimmer gehele of

gedeeltelijke aflossing van het opgenomen bedrag nodig is ¹⁾).

Dat ten slotte de bijeengebrachte som aan den geldnemer vervalt is nu overigens ook niet bepaald zo'n groot voordeel als wellicht oppervlakkig bezien het geval lijkt. Verzekeringstechnisch komt een tontine neer op een dadelijk ingaande lijfrente op een groot aantal levens, betaalbaar tot het overlijden van den langstlevende. Wie wel eens een tarief voor zulk een lijfrente heeft geraadpleegd, zal hebben opgemerkt, dat zelfs bij 2 jonge levens weinig meer rendement wordt gekweekt dan de aan het tarief ten grondslag gelegde rentevoet. In zulk een tarief, dat toch langs de wiskundige weg is berekend, is ook het verval van de koopsom na het laatste sterfgeval verdisconteerd. Waar het begrijpelijk is, dat men er naar streeft de aandelen in een tontine te verbinden aan jeugdige levens teneinde de kans op winst maximaal te doen zijn, kan het voordeel wegens verval van de hoofdsom aan den geldnemer ook niet hoog worden aangeslagen.

In de literatuur zijn verschillende tontines bekend, meestal door steden uitgeschreven, doch ook b.v. de (Ronde) Lutherse Kerk aan de Singel te Amsterdam kon in 1671 door uitschrijving van een tontinelening tot stand komen ²⁾. Twee eeuwen later konden tontines echter wel worden geacht min of meer uit de tijd te zijn. Nochtans is er geen aanleiding in dit verband de wel eens vaker gehoorde minder vriendelijke opmerking te maken, dat men op het kerkelijk erf wel meer grijpt naar middelen, die daar buiten reeds lang hebben afgedaan. (Ook de Remonstrantse gemeente van Rotterdam dacht in 1797 nog aan het uitschrijven van een tontinelening!). De commissie heeft voor het tontineplan gegronde redenen en wel vnl. de omstandigheid, dat zij geen middelen of fondsen kan aanwijzen, waaruit het op te nemen bedrag zou kunnen worden afgelost. De rente acht men wel bijeen te brengen indien voor dit doel een tweetal bijzondere collectes per jaar konden worden gehouden, zolang althans nog geen

1) Algemene bijzonderheden en literatuurverwijzingen bij: Prof. Dr. M. van Haften: Tontines voor Lijfrenten en Tontines voor Kapitalen (De Verzekeringbode 1943, blz. 152).

2) Prof. Dr. M. van Haften: De Tontinelening voor de Nieuwe of Ronde Luthersche Kerk te Amsterdam uit 1671 (Het Verzekerings-Archief 1943, blz. 245).

hoofdelijke omslag zou zijn ingevoerd. Wat de rente betreft stelt zij voorts nog een meer voorkomende afwijking van het zuivere tontinesysteem voor: door indeling van de deelnemers naar hun leeftijd in 5 of 6 afzonderlijke klassen en dienovereenkomstige verdeling van de te betalen intrest in 5 of 6 delen, welke successievelijk zouden wegvallen bij uitsterving van de betreffende leeftijdsklasse, zou ook de rentelast nog vrij snel kunnen teruglopen.

Het tontineplan vindt echter bij de Gecommitteerden, die ten slotte de daaraan annex zijnde verplichtingen moeten aanvaarden, maar matige instemming. Men vreest, dat Koninklijke goedkeuring nodig zal zijn en een tijdrovende procedure zal eisen, dat voorts waarschijnlijk de deelneming niet genoegzaam en de administratie omslachtig en kostbaar zal blijken. Bij voorbaat twijfelt men zelfs aan de mogelijkheid door een gewijzigde opzet aan de bezwaren tegemoet te kunnen komen.

Kennelijk zeilt het college aldus op het kompas van zijn lid R. H. Nierstrasz, van wien een eigenhandig geschreven blad met notities is bewaard gebleven, bij kennisneming waarvan men dezelfde geluiden beluistert. De heer Nierstrasz refereert aan een nota met berekeningen van een als „Dr. v. D.” aangeduide autoriteit, in wien men waarschijnlijk Dr. Th. van Doesburgh, den eersten wiskundigen adviseur van de in 1863 te Rotterdam opgerichte Nationale Levensverzekering-Bank (de heer Nierstrasz was van die maatschappij commissaris) zal moeten zien. De heren lijken het niet op alle punten eens te zijn, doch bij gebreke van laatstgenoemde nota is dit niet nader te onderzoeken. Wel meent men uit opmerkingen van den heer Nierstrasz te moeten afleiden, dat hij de kerk op de duur door een tontinelening te veel ten koste van de geldgevers bevoordeeld acht.

Hoewel de gang van zaken niet meer van stap tot stap is te volgen valt wel uit het verdere verloop op te maken, dat het aanvankelijk plan enigszins gewijzigd is geworden ter tegemoetkoming aan de ondervonden tegenstand. Er wordt besloten Koninklijke goedkeuring te omzeilen door een huishoudelijk karakter te bewaren en daartoe in de eerste plaats de deelnemers in de reeds lopende leningen op te wekken

eveneens op de tontine in te schrijven. Verder is een indeling in leeftijdsklassen achterwege gebleven en is men zelfs zo ver gegaan om te bepalen, dat na overlijden van een deelnemer de halve door hem gestorte som aan zijn rechtverkrijgenden zal worden terugbetaald, terwijl desondanks de intrest over de volle aanvankelijk opgenomen kapitaalsom berekend blijft. Behalve deze aan het tontinesysteem vreemde conditie is er nog een andere afwijking van dit systeem: aandeel no. 1 is ten name van de kerkelijke gemeente zelf gesteld, zodat nimmer één enkele inschrijver de volle intrest zal kunnen toucheren, daar de kerk tot het laatste toe mededeelt.

Het plan wordt in een buitengewone vergadering van Gecommitteerden op 20 Juli 1869 aangenomen met 5 tegen 3 stemmen onder aantekening, dat de heer Nierstrasz op principiële gronden tegen deze en elke andere tontine verklaart te zijn. Ook hier treft ons weder, dat nu eenmaal de weg geëffend is in snel tempo verder gewerkt wordt. Reeds bij circulaire van 17 Juli 1869 waren de adspirant-deelnemers, op wie men zijn hoop vestigt, bijeengeroepen voor een vergadering in het koor der Grote Kerk op 30 Juli 1869. Er is dan weinig belangstelling, maar er vinden nog enkele van zulke bijeenkomsten plaats, waarvoor zijn opgetekend 6 Augustus met ongeveer 30 en 3 September met ongeveer 20 aanwezigen. Zij worden geanimeerd zoveel mogelijk in eigen kring aandelen in de tontine te plaatsen. Aldus slaagt men er in de tontine in korte tijd tot een bedrag van f 65.000,—, verdeeld in 650 aandelen van f 100,— en rentende 3 %, voltekend te krijgen, want reeds in vergadering der sub-commissie van Gecommitteerden van 14 September 1869 kan van het succes worden melding gemaakt, al is dan het bijeengebrachte bedrag ook nog iets geringer.

Aldus is ook deze grootste van alle moeilijkheden, welke zich op een betrekkelijk zo ongelegen ogenblik voordeed, met vereende kracht overwonnen en is men in staat geweest de bouw der Westerkerk – zij het dan ook nog steeds met inachtneming van grote zuinigheid – tot voltooiing te brengen op de wijze, welke men zich had voorgesteld. Men mag waarlijk getuigen, dat men geen middel onbeproefd heeft gelaten om dit doel te bereiken.

FINANCIËLE NAWERKING

De Westerkerk bestaat niet meer. Op Pinksteren 1870 werd zij ingewijd; Zondag vóór Pinksteren 1940 werd de laatste godsdienstoefening binnen haar muren gehouden, daar die van Pinksteren moesten worden afgelast wegens de oorlogstoestand in het stadsgebied, en nog weer enkele dagen daarna ging het gebouw ten onder. Aldus werd zij overleefd door de beide langlopende leningen, die voor haar totstandkoming moesten worden aangegaan: de 3 % lening van f 140.000,-, waarmede gesticht werd het „Fonds tot Verbetering van godsdienstige toestanden bij de Nederduitse Hervormde Gemeente van Rotterdam”, en de 3 % „Geldlening bij wijze van tontine tot de voltooiing van de bouw der Westerkerk” ten bedrage van f 65.000,-.

In de loop van het jaar 1944 hebben Gecommitteerden echter een actie ingeleid ten einde te komen tot vermindering van de schuldenlast der gemeente, waardoor de lasten van wederopbouw gemakkelijker te dragen zullen worden en met name herstel van de St. Laurenskerk te eerder binnen het gebied der bereikbare moeilijkheden zal kunnen worden gebracht. Men mag aannemen, dat vooral dit laatste, waarvoor Hervormde zowel als niet-Hervormde Rotterdammers belangstelling hebben, de oorzaak is geweest, dat in korte tijd vele grote en kleine giften zijn toegestroomd. Met de aldus bijeengebrachte gelden heeft men het nog uitstaande bedrag van de eerstgenoemde der beide leningen inmiddels in zijn geheel aflosbaar kunnen stellen.

Blijft dus nog de tontinelening, welke men naar haar aard vanzelfsprekend niet op zo eenvoudige wijze versneld tot afwikkeling kan brengen. Dit is slechts mogelijk indien alle deelnemers zonder uitzondering de revenuen van hun aandelen ter beschikking van de kerk willen stellen, doch zolang ook nog maar één enkele hunner daartoe niet wenst over te gaan, zal men de lening moeten blijven administreren als tot nu toe. Dit houdt dan in, dat men telkenjare omstreeks 1 September nog weer aan de voormalige Westerkerk zal worden herinnerd door de advertentie in een of meer Rotterdamse couranten, waarin Gecommitteerden medede-

ling doen van het bedrag van ieders aandeel in de totale rente. Bij de laatste rentebetaling bedroeg dit aandeel f 43,34 overeenstemmend met nog 45 uitstaande aandelen op 1 Augustus 1945. Het aantal nog levende deelnemers is iets geringer in verband met het aandeel ten name van de kerk en met enkele meervoudige inschrijvingen.

Gezien de profijten, die de tontine voor de thans nog levende deelnemers heeft gebracht, is het geenszins ondenkbaar, dat zij er ter wille van het goede doel toe kunnen worden gebracht van verdere voordelen af te zien. Zulks mag te gereder worden gehoopt waar in deze toch zakelijke overwegingen ook niet de boventoon zullen voeren. Integendeel, alles wijst er op, dat juist bij deze tontine ideële motieven van meet aan op de voorgrond hebben gestaan. De plaatsing van de aandelen in eigen kleine kring leidde er toe, dat in vele families voor ieder lid een aandeel werd genomen, soms ook zelfs meer op hetzelfde leven. Nog in 1930, uit welk jaar de oudste bewaard gebleven lijst van deelnemers dateert, stonden van de nog in omloop zijnde 159 aandelen er 11 ten name van verschillende leden der familie Mees en 8 ten name van verschillende leden der familie Suermondt, om te zwijgen van andere minder voorkomende gelijke namen. Men kan niet aannemen, dat in zulke gevallen scherpe selectie plaats vond in deze zin, dat de jongste en krachtigste personen werden uitgezocht om zoveel mogelijk kans op overleving te hebben, gelijk dit bij een tontine met meer zakelijke inslag te verwachten is.

Enige cijfers, die uit de nog bekende gegevens kunnen worden afgeleid, lijken dit te bevestigen. De tontine omvatte bij aanvang 649 aandelen ten name van natuurlijke personen (plus 1 aandeel ten name van de gemeente). Dit aantal blijkt te zijn gehalveerd Augustus 1907, nog eens gehalveerd tussen Augustus 1929 en Augustus 1930 en voor de derde maal gehalveerd tussen Augustus 1940 en Augustus 1941. Wordt deze snelheid van afsterving vergeleken met de sterfte onder de Nederlandse bevolking van de overeenkomstige periode, aannemende dat zij mag worden geacht daarmee parallel te lopen, dan moet men concluderen, dat de inschrijvers in 1869 gemiddeld 31 jaar oud waren, de nog levenden in 1907

gemiddeld 52 en die in 1930 gemiddeld 68 jaar. Er moeten dus vrij veel inschrijvingen genomen zijn op niet zeer jeugdige personen.

Mocht het niet lukken tot vervroegde afwikkeling van de tontine te komen, dan zal het wellicht nog wel enkele tientallen jaren kunnen duren eer zij haar natuurlijk einde vindt. Maar dit is dan ook het uiterste tijdstip, waarop de laatste als het ware uiterlijke herinnering aan het bestaan der Westerkerk verdwenen zal zijn. De kans is niet gering, dat de kerk dan geheel in de vergetelheid zal terugzinken. Indien er onder mijn lezers zijn, die mijn mening delen, dat zij voor dit lot moet worden bewaard ter wille van de mannen, aan wier onvermoeid volharden haar totstandkoming te danken is, acht ik de bedoeling van deze publicatie ruimschoots verwezenlijkt. (Zie bijlage op blz. 193 en 194.)

BIJLAGE

Tekst van de bewijzen van aandeel in de tontinelening

VOORZIJDE:

BEWIJS VAN AANDEEL

groot f 100,-

in de geldleening bij wijze van tontine
van f 65.000,- rentende 3 pct.,
aangegaan ten behoeve der
Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam
tot voltooiing van den bouw der Westerkerk.

No. ...

ingeschreven ten name van

.....
geboren den te

Gecommitteerden der Nederduitsche Hervormde Gemeente
te Rotterdam erkennen ontvangen te hebben op de voor-
waarden aan de ommezijde vermeld de ingeschreven som van
Honderd Gulden.

Rotterdam, .. November 1869

Namens Gecommitteerden voornoemd,

w.g. W. VAN DAM H. H.zn.

w.g. G. MEES R. A.zn.

f 100,-

Hierbij afgegeven 10 Bewijzen van Dividend,
met een talon tot het bekomen van nieuwe.

ACHTERZIJDE:

VOORWAARDEN

Deze tontine is gesloten door de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam en gesteld onder administratie van Gecommitteerden van genoemde gemeente.

De aandeele, elk groot Honderd Gulden, zijn gesteld op naam en genummerd van 1-650.

De rente à 3 % van f 65.000,- ten bedrage van f 1950,- wordt jaarlijks verdeeld onder de in leven zijnde Aandeelhouders, tot aan het overlijden van den laatsten Aandeelhouder; bij overlijden van een Aandeelhouder wordt dit aandeel, door uitkeering van 50 % of Vijftig Gulden aan den Regtverkrijgende, ten volle gekweten.

De dividendbetaling geschiedt telkenjare den 1en September, te beginnen met 1870.

Op 1 Augustus van elk jaar wordt opgemaakt en voor de Aandeelhouders ter visie gelegd een staat van de op dat tijdstip in leven zijnde Aandeelhouders en het bedrag van het dividend, dat op ieder aandeel uit te keeren is, berekend. Hiervan wordt in een of meer Rotterdamsche couranten aankondiging gedaan.

Bij elk aandeel zijn afgegeven 10 dividendbewijzen, met een talon tot het bekomen van nieuwe.

De dividendbewijzen moeten door hem of haar, te wiens name het aandeel staat, worden ingevuld en ondertekend, en bij minderjarigheid door Ouders of Voogden.

Bij overlijden van den Aandeelhouder zijn de regtverkrijgenden gehouden binnen twee maanden na het overlijden, hiervan kennis te geven aan Gecommitteerden voornoemd. De uitkeering der 50 % heeft plaats tegen overgifte van het aandeel met de onvervallene dividendbewijzen en een voldoend bewijs van overlijden.

Alle dividendbetalingen en aflossingen der 50 % binnen 5 jaren na den vervaltijd niet opgevraagd, vervallen ten voordeele van de Gemeente.

No. een der aandeele is gesteld ten name van de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam.